

Wincenty Myszor

"De sacramentis = Über die Sakramente. De mysteriis = Über die Mysterien", Ambrosius Mediolanensis, Freiburg [etc.] 1990 : [recenzja]

Collectanea Theologica 61/4, 205-208

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

poświęcono samej społecznej charakterystyce świata starożytnego i chrześcijaństwa.

Książka zaczyna się od rozdziału *Tło społeczne*, w którym przedstawiono greckie miasto *polis* jako kontekst norm prawnych i etycznych, a następnie kryzys małych społeczności w wielkich imperiach. Etyka stała się w nich mniej społeczną; od dociekań na temat prawa i władzy filozofowie zwrócili się ku formacji wewnętrznej jednostki (rozdział 2, omawiający głównie pisanie moralistów i kierunki filozoficzne).

Analogicznie, etos Izraela (rozdział 3) był pierwotnie przede wszystkim rodzinny i narodowy. Z czasów nowszych omówiono Mądrość Syracha (m.in. jako etykę praktyczną członka elity społecznej), dokumenty z Qumran (separacja wybranych), Filona z Aleksandrii (poszukiwanie filozofii i etyki odpowiedniej i w świecie żydowskim, i w greckim), Misznę (reguła życia codziennego niewielkich wspólnot). Wspólne tematy to wpływ moralnego (lub nie) postępowania na historię, relacja między jednym Bogiem a jednym ludem, Pismo i Prawo.

Podobnie w wypadku chrześcijaństwa (rozdział 4), uwaga skupia się na jego społecznym obrazie: na początku był to mesjański odłam („sekta”) judaizmu, a radykalizm etyki wypływał w jakiejś mierze z oczekiwań apokaliptycznych. Mowa też o roli społecznej wędrownych nauczycieli, związkach z synagogą i kościołach domowych — które stały się terenem nowej identyfikacji społecznej. Systematyczny przekaz i nauczanie wspólnych zasad moralnych przyczyniło się do zbudowania więzi między kościołami lokalnymi na obszarze imperium — więź ta umocniła się w konfliktach ze środowiskiem.

Ostatni rozdział (5) poświęcony został przykładom chrześcijańskiego nauczania moralnego dobranym pod kątem ich formy literackiej i tła społecznego (1 Tes — pareneza; 1 Kor — pochwały i nagany, a także społeczne reperkusje dystansu wobec kultu pogańskiego; Mt — Jezus nauczycielem moralności, formowanie wspólnoty chrześcijańskiej; Apokalipsa — separacja; Didache — podręcznik; Ireneusz — chrześcijanie a konflikt dobra i zła w świecie). Te wizje są w jakiejś mierze rozbieżne, bo stoją za nimi różne koncepcje relacji między ludźmi.

Ostatecznie wydaje się, że choć autor nie w pełni osiągnął postawiony sobie cel, książka łączy wiadomości nieczęsto zestawiane razem i oświetla je w ciekawy sposób. Dowodzi raz jeszcze, jak przydatna może być znajomość tła historycznego Biblii i metod badawczych spoza egzegezy.

Michał Wojciechowski, Warszawa

AMBROSIUS MEDIOLANENSIS, *De sacramentis = Über die Sakramente. De mysteriis = Über die Mysterien [Lateinisch, deutsch]*, Ambrosius. Übers und eingeleitet von Josef Schmitz, Freiburg (Breisgau) — Basel—Wien—Barcelona—Rome—New York, Herder, Fontes Christiani 3, 1990, s. 289.

W roku 1990 wydawnictwo Herdera rozpoczęło edycję dwujęzycznej serii Fontes Christiani. Znajdują się w niej dzieła klasyków teologii patrystycznej i średniowiecznej. Serię redagują Norbert Brox, Wilhelm Geerlings, Gisbert Greshake, Rainer Ilgner i Rudolf Schieffer. Zwrot do źródeł chrześcijańskiej klasyki teologicznej obserwujemy w wielu krajach, zwłaszcza w tych, które głoszą kryzys wiary i teologii i które być może wcześniej od innych dostrzegają ratunek w powrocie do źródeł. Tak stało się we Francji w okresie II wojny światowej. Wówczas J. Danielou i H. de Lubac rozpoczęły publikację *Sources Chretiennes*. Najpierw chodziło o pokrzepienie serc po katastrofie nie tylko wojennej, ale także duchowej, po załamaniu się wielu duchowych wartości narodu. Jednak seria przez edycję tekstów oryginalnych z dobrym francuskim tłumaczeniem, komentarzem i wstępem stała się ważnym zbiorem źródłowym dla studiów patrystycznych. Znaczenie tego

rodzaju dzieła zwiększa się coraz bardziej, w miarę jak znika znajomość języków oryginalnych, nawet wśród teologów. W Niemczech swego czasu taką serię rozpoczęło wydawnictwo Patmos, jako *Testimonia*. Obecnie Herder włącza się do odnowy chrześcijaństwa przez wydawanie dzieł takich pisarzy i teologów, jak Cyryla Jerozolimskiego, Atanazego, Augustyna, Grzegorza z Nyssy, Ireneusza, Orygenes, Afrahata, Tertuliana, Euzebiusza z Cezarei i Jana Chryzostoma. Z dzieł średniowiecznych zaplanowano pisma Anzelma z Canterbury, Bonawentury, Jana Szkota Eriugeny, Richarda od św. Wiktora oraz Listów Kartuzów. Z planu wydawniczego wynika, że doboru dokonano pod kątem duszpasterskim i doktrynalnym.

Autor tomu poświęconego pismom katechetycznym Ambrożego, Josef Schmitz, opracował również monografię na temat liturgii ambrożyjskiej. Wydanie tekstu łacińskiego oparł na edycji *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (CSEL, tom 73) O. Fallera. Także aparat krytyczny opracowany przez pierwszego wydawcę został przejęty całkowicie. Tekst i tłumaczenie opatrzył Schmitz tylko kilkoma uwagami i odsyłaczami do wydania w *Sources Chretiennes* (B. Botte z r. 1961), głównie w kwestii lektury tekstu łacińskiego. Wydanie utworów Ambrożego autor poprzedził obszernym wstępem. Tak więc wartość tej edycji dla badań naukowych polega przede wszystkim na dostępie do tekstu oryginalnego (także z różnymi wersjami w rękopisach), tłumaczeniu na język niemiecki, obszernym wstępie oraz dobrym indeksie rzeczowym. Brak jednak komentarza rzeczowego, objaśniającego w sposób ciągły treść dzieł Ambrożego. We wstępie autor wykorzystał zapewne swoje studium *Gottesdienst im altchristlichen Mailand. Eine liturgiewissenschaftliche Untersuchung über Initiation und Messfeier während des Jahres zur Zeit des Bischofs Ambrosius*, Köln 1975. W tym kierunku także wprowadza czytelnika we wstępie. W kwestii autorstwa dzieła *De sacramentis* Schmitz opowiada się za opinią większości, a przeciw opinii K. Gambera, to znaczy uznaje je za dzieło Ambrożego. Uważa jednak, że dzieło powstało najpierw jako ustna katecheza, następnie zostało spisane, ale nie w celu publikacji. Nosi bowiem charakter tekstu niedopracowanego literacko. Schmitz wskazuje również na różnice treściowe między *De sacramentis* i *De mysteriis*. Na przykład w *De sacramentis* występuje komentarz do „Ojciec nasz” i zachęta do codziennej modlitwy, czego nie ma w *De mysteriis*. Fakt ten przemawia za ustną wersją tego dzieła przed zredagowaniem jako tekstu. W redakcji ostatecznej Ambrożego usunąłby komentarz do „Ojciec nasz” jako naukę przeznaczoną tylko dla wtajemniczonych chrześcijan. Podobnie ma się rzecz z innymi elementami różnic treści. Oczywiście większa jest zbieżność obydwu utworów. Schmitz zebrał wszystkie zgodności w odpowiedniej tabeli (s. 13). Paralele treści obydwu utworów wskazują zdaniem autora wstępu na to, że *De mysteriis* to nie zredagowane ujęcie stenogramów z *De sacramentis*, jak sądzi Ch. Mohrmann. Przyczyną daleko idących podobieństw jest fakt, że biskup Mediolanu powtarzał swoje nauki co roku, że miał doskonałą pamięć mówcy, wreszcie, że sama liturgia, teksty Pisma Świętego, obrzędy kształtowały treść wyjaśnień. Ambroży zatem pisząc *De mysteriis* nawiązywał do ustnego nauczania, a nie do tekstu *De sacramentis*.

W dalszej części wstępu Schmitz opisał szeroko obrzędy chrześcijańskiej inicjacji w świetle pism Ambrożego. Wskazał jednocześnie na teologiczne znaczenie obrzędów. Często odwołuje się tu do informacji z innych źródeł liturgicznych, a więc przede wszystkim do Katechez Cyryla Jerozolimskiego oraz Jana Chryzostoma, fragmentarycznie także do innych źródeł. Niestety, całkowicie pominął homilie katechetyczne Teodora z Mopsuesty, które wnoszą bardzo wiele dla zrozumienia liturgii Ambrożego. Na przykład w kwestii namaszczenia całego ciała kandydata do chrztu, Teodor podaje, że odbywało się to symbolicznie w formie namaszczenia *in pectore et inter scapulas* (por. J. Danielou, *Liturgie und Bibel*, München 1963, s. 48). Trudno sobie wyobrazić namaszczenie całego ciała w sensie dosłownym. Wstęp ukazuje wiele

szczególności charakterystycznych dla liturgii chrzcielnej w Mediolanie. Pod tym względem należy go polecić historykom liturgii i archeologom. Autor wstępu zwrócił uwagę na związki wyjaśnień teologicznych Ambrożego z jego poglądami teologicznymi zawartymi w innych dziełach. Jego uwagi mają więc znaczenie dla interpretacji teologii Ambrożego. Nie sposób przedstawić wszystkich elementów tego wstępu. Zwróćmy zatem uwagę tylko na szczegóły charakteryzujące liturgię i teologię mediolańską. Do charakterystycznych elementów liturgii mediolańskiej należy zaliczyć pięciodniowy post przed Wielkanocą, to znaczy post przez tydzień z wyjątkiem soboty i niedzieli. Odmienność ta zaznaczała się przede wszystkim wobec liturgii rzymskiej, w której tylko niedziela była wolna od postu, a była zgodna ze zwyczajami wschodnimi, ściśle z tradycją jerozolimską. W związku z tym należy się jednak liczyć z dłuższym okresem Wielkiego Postu, to znaczy, aby mógł trwać 40 dni, musiał obejmować 8 tygodni (8 razy 5 dni). Katechezy dla kandydatów do chrztu prowadzili odpowiednio do tego przygotowani katecheci i wierni. O sposobie tej katechezy pisał Ambroży w Komentarzu do Ewangelii Łukasza (Księga VI, 107—109, por. PSP 16, 1977, s. 252—253). Biskup sam udzielał pouczeń dla kandydatów do chrztu, gdy ci stali się *competentes*, w zakresie nauki moralności. Uczył ich na przykładzie historii patriarchów oraz posługując się Księgą Przysłów, wykorzystując także inne księgi biblijne. W wyjaśnianiu Symbolu wiary (*Traditio symboli*) nauczanie przewidywało aluzje do aktualnych problemów doktrynalnych. Ambroży polemizował na przykład z niektórymi dodatkami do Symbolu wiary w kręgach heretyckich, po wyrażeniu *in Deum patrem omnipotentem* dodawano *invisibilem et impassibilem*. „Wyznanie wiary” należało zapamiętać, nie wolno było spisywać, aby nie dostało się w ręce hereetyków. Jednak z wyjaśnień Ambrożego można odtworzyć tekst Wyznania, które tylko w jednym szczególe różni się od rzymskiego. Zamiast *crucifixus* w Wyznaniu rzymskim, w Mediolanie było (*sub Pontio Pilato*) *passus*. Święto inicjacji odbywało się w Mediolanie raz w roku, na Wielkanoc. W innych rejonach wyznaczano jeszcze inne terminy. W interpretacji teologicznej na uwagę zasługuje *praedicatio crucis*. Chrzest był według Ambrożego *sacramentum crucis* (*De sacramentis* 2,23). Również w pytaniach chrzcielnych, w drugim pytaniu rozszerzano treść: „wierzysz w naszego Pana Jezusa i jego krzyż?”. Elementem, który w szczególny sposób wyróżnił liturgię mediolańską był obrzęd umycia nóg. Odbywał się tuż po namaszczeniu głowy w ceremoniach pochrzcielnych. Ryt ten łączono z lekturą Ewangelii Jana 13. Ambroży wyraźnie broni tego zwyczaju, który odrzucano w innych kościołach, a nawet wprost zakazywano. Kościół rzymski odrzucał go zdecydowanie. Ambroży starał się wyjaśnić oboczność rzymskiego zwyczaju, to jest brak umycia nóg po chrzcie (p.r. *Sacramentis* 3,5). Zwyczaj łączenia chrztu z obmyciem nóg nowo ochrzczonych przez biskupa przetrwał w Mediolanie do XIV wieku. Znany był także w kościele Franków przed przyjęciem przez nich zwyczajów rzymskich. Dla potrzeb zwyczaju mediolańskiego Ambroży rozwija szerokie i interesujące uzasadnienie. Także liturgia eucharystyczna nowo ochrzczonych ukazywała w Mediolanie szereg interesujących szczegółów. W Mediolanie nowo ochrzczeni nie przynosili darów do ołtarza. Ambroży wyjaśnia to tym, że mogą to zrobić dopiero po otrzymaniu wyjaśnienia mistagogicznego, udzielanego w Mediolanie po Wielkanocy. Dopiero pouczony o znaczeniu ofiary, może składać dary ofiarne. Katechezy mistagogiczne, czy wyjaśniające znaczenie przyjętych sakramentów w innych rejonach, na przykład w Afryce Północnej w Antiochii przekazywano przed Wielkanocą, ale w Jerozolimie, podobnie jak w Mediolanie, po otrzymaniu chrztu. Tak więc nowo ochrzczeni mogli składać dary ofiarne dopiero w ósmym dniu po chrzcie. W mediolańskiej wersji „Ojciec nasz” Ambroży odnotowuje słowa odmienne od przekazu w innych kościołach, „*et ne nos patiaris induci in temptationem*”. Wstęp Schmitza informuje nas również o tym, czego Ambroży nie ujawnia w swoim komentarzu do sakramentów inicjacji. Na przykład, wypowiedź Am-

brożego zawiera mniej szczegółów na temat *redditio symboli*, czyli na temat sprawdzania wiedzy na temat *credo*, albo na temat przybrania białej szaty przez nowo ochrzczonych. Z wypowiedzi Ambrożego (*De sacramentis* 5, 25) wynika, że w IV wieku coraz mniej wiernych przystępowało do eucharystii. Ambroży wprawdzie zachęca do komunii codziennej, ale upomina jednocześnie, piętnując zwyczaj przychodzący ze wschodu, że wierni przystępują do eucharystii tylko raz na rok. Zapewne wiązało się to z płytką religijnością chrześcijan IV wieku, ale może była to kwestia nowej świadomości, a więc poczucia niegodności? Ambroży bowiem zaznacza: „Jeśli ktoś nie jest godzien przyjmować codziennie, to nie jest także godzien przyjmować (komunii) po roku” (*De sacramentis* 5, 25).

Jak już zaznaczyliśmy, Schmitz nie włączył do wstępu informacji, które płyną z homilii katechetycznych Teodora z Mopsuesty. Mimo tego braku, opracowanie to godne jest polecenia wszystkim historykom liturgii. Tom zamknięty wykazy skrótów, bibliografia i indeks rzeczowy. Prawdopodobnie tego rodzaju opracowanie będzie standardowe dla pozostałych tomów *Fontes Christiani*. Jeśli jednak można coś wydawcom radzić, to umieszczenie komentarza ciągłego do tekstu, na wzór *Sources Chretiennes*. Polskiemu czytelnikowi warto przypomnieć, że posiadamy polskie tłumaczenie obydwu dzieł Ambrożego (tłumaczenie ks. L. Gładyszewski, opracowanie ks. S. Pieszczołch, w serii *Pisma Ojców Kościoła*, Poznań 1970, tom 26, czyli przedostatni, serii, która zdaje się zamierać całkowicie!). A więc na Zachodzie jednak bez zmian wydaje się Ojców Kościoła w różnorodnych seriach i opracowaniach i to nie tylko dla celów duszpasterskich, ale także dla potrzeb chrześcijańskiej teologii i kultury.

ks. Wincenty Myszor, Warszawa

Anzelm Janusz SZTEINKE OFM: *Kościół Świętego Antoniego i klasztor Franciszkanów Reformatów 1623—1987*, Kraków 1990, Wyd. Prow. Reformatorów, s. 592, planów 13, fot. 62.

Recenzja naukowej rozprawy historycznej, pisana z myślą o czytelnikach, powinna zawierać krótką ekspozycję przedstawionego przez autora problemu i jego krytykę, a więc ewentualne jego uzupełnienie, względnie korekturę tych czy innych twierdzeń autora. Może wchodzić i w grę inna od autora interpretacja niektórych źródeł. Napisać przeto prawdziwą recenzję, a nie notatkę bibliograficzną, może tylko ten, kto zna dobrze epokę, w której mieści się przedmiot recenzowanej rozprawy, orientuje się w literaturze tego przedmiotu oraz w źródłach, na których oparł się autor. Gdy chodzi o wymienioną wyżej książkę o Anzelmie Szeinsteckim o dziejach kościoła i klasztoru Reformatorów w Warszawie, pięknie wydaną pod względem edytorskim, uważam, że jestem chyba teoretycznie przygotowany do jej recenzji, jako że ogłosiłem drukiem szereg prac z zakresu historii zakonu Braci Mniejszych, w tym monografie klasztorów Bernardynów w Alwerni i w Kalwarii Zebrzydowskiej.

Przedmiotem rozprawy o Szeinsteckim jest historia kościoła i klasztoru Reformatorów w Warszawie od ich fundacji w 1623 po r. 1987, podzielona na 7 rozdziałów, poprzedzonych Wstępem, wykazem przestudiowanych źródeł (rękopiśmiennych i drukowanych) i wykorzystanych opracowań, oraz zamkniętą krótką rekapitulacją w postaci Zakończenia. Do rozprawy dołączył autor edycję 23 dokumentów (nr 1—21, 24, 25) z lat 1621—1821, 1866 (s. 465—92, 500—6), dotąd niepublikowanych oprócz 1- i 7-go, wydanych w „Annales Minorum”, t. 25 (s. 409—10) i t. 26 (s. 491—92) oraz 24- i 25-go, drukowanych w „Dzienniku Warszawskim” (R. 3: 1866 nr 199 i nr 202, s. 1964—65). Następnie przedrukował autor z „Tygodnika Katolickiego” (R. 27: 1861 s. 144) fragment Mowy ks. Piotra Męczyskiego z 1861 r., broszurę *Ustawy Arcystowarzyszenia Nieustającej Czcii Najśw. Sakramentu* (Warszawa 1862)